

Анатоль Віктаравіч Трафімчык, дзяржаўная навуковая ўстанова “Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі”, Мінск

Змітрок Бядуля: трансфармацыя поглядаў

У другім дзесяцігоддзі XX ст. у беларускі нацыянальны рух уліўся прадстаўнік яўрэйскай нацыянальнасці Беларусі Змітрок Бядуля (сапр. Самуіл Плаўнік, родам з вёскі Пасадзец Вілейскага павета, 1886–1941). Спачатку яго прапрабавала розныя творчыя метады. Неўзабаве сталае месца занялі тэмы беларускага народнага жыцця. Важную ролю адыграла тут грамадзянская лірыка.

Пачынаў Змітрок Бядуля у часы неспакойныя: завяршаўся рэвалюцыйны ўздым 1905–1907 гг., узмацнялася рэакцыя. Разам з тым заявілі пра сваё існаванне (у розных фарматах сацыяльнага жыцця) беларусы – як еўрапейскі народ. Загучалі ўпэўнена і беспаваротна паэтычныя галасы, у тым ліку галоўных класікаў – Янкі Купалы і Якуба Коласа. Гістарычна склалася, што да гэтага тандэму дадаецца Максім Багдановіч. Але яго ранняя смерць не дазволіла ўтварыцца трыядзе ў жыцці. У рэчаіснасці да Якуба Коласа і Янкі Купалы – “старых”, як іх сталі называць пазней – далучыўся Змітрок Бядуля. Аднак пра грамадзянскую пазіцыю гэтага паэта – у адрозненне ад Якуба Коласа і Янкі Купалы – гаворыцца багата менш. Хаця, безумоўна, тэма вартая асобнага даследавання.

Змітрок Бядуля яшчэ падчас ваеннага ліхалецця выявіў свае погляды адносна Беларускага Дома. Яны былі настолькі кантурна акрэслены, што нават у савецкі час літаратуразнаўцы не маглі іх абысці ці нейкім чынам прыгладзіць: «...Лютаўскую рэвалюцыю 1917 года Змітрок Бядуля сустрэў як збавенне і надзею, славіў так заўзята, спадзеючыся, што менавіта ў сувязі з ёй хутка зменіцца лёс яго роднага краю. Неспрактыкаваны ў палітычнай барацьбе, недастаткова глыбока разбіраючыся ў ідэалагічных страсцях таго складанага часу, ён аддаў услаўленню Лютаўскай рэвалюцыі шмат душэўнага парывання і спачатку няправільна ўспрыняў падзеі Вялікай Кастрычніцкай рэвалюцыі.

Прынамсі, нейкі час ён не верыў у яе народную сілу і моц, не зразумеў яе мэт і задач», – пісаў яшчэ за савецкім часам сьланны вучоны Віктар Каваленка [10, с. 14].

У што ж тады верыў пісьменнік, якімі ідэаламі гарэў паэт? І ці быў ён такі ўжо некампэтэнтны адносна сацыяльна-палітычнага працэсу? Ён, аўтар твораў вельмі вострай сацыяльнай праблематыкі. Змітрок Бядуля жыў жыццём паспалітага люду. Яно тады рэзка палітызавалася з пачаткам ваенных дзеянняў. Першая сусветная, польска-савецкая, урэшце, паводле пэўных візій гістарыяграфіі, грамадзянская войны не маглі не сказацца на сьвядомасці. Асабліва прыкметнай у Расійскай імперыі стала нацыянальная эвалюцыя беларусаў. У сувязі з ёю Змітрок Бядуля не застаўся раўнадушным. Тым болей што Беларусь ужо сталі кроіць: яе заходняя частка была адрэзана нямецкай акупацыяй з лета 1915 г. У творчасці паэта да сацыяльных матываў дадаліся нацыянальныя.

Тры сцежкі на нашай зямельцы праходзяць,

Тры сцежкі.

Адна на Заход – да Варшавы,

Другая на Ўсход – да Масквы.

А трэцяя – проста ўпярод

Ідзе, ды ідзе, ды ідзе –

Далёка – да самага Сонца, –

Тры сцежкі. («Тры сцежкі») [4, с. 34]

Пісаў 27 снежня 1917 г.¹, падчас Першага Усебеларускага з’езда, яго актыўны ўдзельнік Змітрок Бядуля. Звернем увагу, на той гістарычны момант польскі фактар у развіцці Беларусі не меў яшчэ такога значэння, якое было набыта праз які год. Пакуль тое месца было занята нямецкім чыннікам (частка Беларусі была акупавана Германіяй з 1915 г., у 1918 г. зона акупацыі значна пашырылася). Але паэт прадугадвае большую небяспеку з боку Варшавы, чымся Берліна. Варта

¹ Ант. Адамовіч памылкова кажа, што верш апублікаваны 28 мая 1917 г. (месяца наўвазе стары стыль) у газеце «Вольная Беларусь» [2, с. 754].

таксама адзначыць, што верш напісаны пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі. Гэта значыць, яна не ўнесла прынцыповых змен у Бядулеву рэцэпцыю Расіі. «Паэта й заклікае беларускі народ ісьці “сьцежкай сваёй да сонца”, але асабліва перасьцерагае супраць спакусы ступіць на дарогу, што вядзе на ўсход, да Масквы», – заўважае Ант. Адамовіч, цытуючы пры гэтым:

...грубай, галоснай лаянкай кліча,
Кулак яе сыціснуты, біцца гатовы,
Ганяе ўсіх пад цар-звон на паклон... [2, с. 755]

Крытык падагульняе: «Такім чынам, адмаўленьнем абодвух рэжымаў – Польшчы й Расеі, верш “Тры сьцежкі” пазначае ўзнаўленьне апазыцыйных тэндэнцыяў у беларускай літаратуры. Заклікаючы народ ісьці па незалежным “сонечным” шляху, у запраўднасьці Бядуля-Ясакар кліча да нацыянальнай рэвалюцыі» [2, с. 755].

З літаратуразнаўцам-эмігрантам пагаджаецца сучасны даследчык, пры гэтым больш грунтоўна і навукова аргументуючы: “На працягу ўсіх ваенных гадоў Змітрака Бядулю трывожыла будучыня Беларусі. У перыяд грамадзянскай вайны ў яго нарадзіліся вершы «Тры сьцежкі» і «Беларускі шлях» з вельмі характэрным зместам. Не першы і не апошні раз у сваёй творчасці ён зрабіў спробу асэнсаваць месца Беларусі ў гісторыі і характар яе ўзаемаадносін з найбольш блізкімі суседзямі. Тут мы бачым арыгінальнае, творчае перасэнсаванне шматвяковых традыцый. Калісьці быліны асілак, апынуўшыся на раздарожжы, бачыў перад сабою тры дарогі, адну з якіх павінен быў сабе выбраць. Пры гэтым ён загадзя ведаў, якая доля яго чакае на кожнай з іх. Аўтар верша «Тры сьцежкі» бачыць перад сабою і перад сваім народам таксама тры дарогі. Дзве з іх гісторыя беларускага народа даўно праверыла і выпрабавала. Стагоддзямі нашы дарогі вялі або на захад, або на ўсход – ці туды, дзе хітрыя нашчадкі езуітаў вялі «ў рукі паном цалаваць», ці туды, дзе галосная лаянка «ганяе ўсіх пад цар-звон на паклон». Але ёсць і трэцяя сьцежка – свая, на якой

беларус застанеца самім сабою і зберажэ ўсе свае багацці. Ісці па ёй і кліча паэт...

Гэты заклік перарастае ў разгорнутую метафару ў вершы «Беларускі шлях», што паводле сваёй сутнасці і зместу прадвызначыў галоўны напрамак аднайменнай газеты. Паэт яшчэ і яшчэ раз пераконвае чытачоў, што настаў час, калі беларусам трэба перастаць аглядвацца на кагосьці, чакаць чыёйсьці літасці, бо яны самі павінны пракладваць свой уласны шлях. Беларускі лёс прадвызначаны самой гісторыяй, усімі тымі выпрабаваннямі, што выпалі на долю народа» [11, с. 13–14].

Акрамя таго, вылучым наступны крыху нестандартны момант у айчынным літаратурным працэсе. Традыцыйна «заканадаўцам паэтычнай моды» ў тагачасе быў Янка Купала. Яго ідэі, матывы, паэтыку калегі па пяру і адраджэнскай справе пераймалі, нярэдка да пазнавальнага без спецыяльнай падрыхтоўкі капіравання. У дадзеным выпадку маем адваротнае перайманне: Купалаў верш «А ў бары, бары...» створаны 29 сакавіка 1920 г. – больш, чым праз два гады пасля Бядулевых «Трох сцежак», з якімі вядзецца відавочная пераклічка: фігуруюць тыя самыя варыянты выбару – «тры дарожанькі». Толькі Янка Купала, пераняўшы і паэтыку, і нават пачатак-завязку ад народнай рэкруцкай песні, у адрозненне ад Змітрака Бядулі не канкрэтызуе геаграфію шляхоў, якія ляжаць перад жаўнерам, называючы, тым не менш, напрамкі свету са зразумелай сімволікай – тоесныя Варшаве і Маскве. Абодва вершы падштурхоўваюць чытача да выбару сцежкі-сцежанькі да роднай краіны, якая ў Змітрака Бядулі атаясамліваецца з сонцам, а ў Янкі Купалы называецца больш сціпла і прыземлена «роднай межанькай». У сваім вершы Янка Купала ўводзіць канкрэтнага героя, чым на непасрэдным прыкладзе паказвае, які выбар трэба рабіць беларусам, перадусім вайскоўцам, якія на той час былі раскіданы па розных арміях і франтах.

У далейшым Ігнат Абдзіраловіч, ужо НВ праз пару месяцаў пасля заключэння Рыжскага дагавора, рэмінісцыраваў ключавыя словы Бядулевага верша: «Даўгія вякі беларусы стаялі на раздарожжы: адзін шлях кіраваўся на

захад, другі на ўсход; так нашыя сьцежкі, пачынаючыся разам, расходзіліся ў розныя, праціўныя бакі» [1, с. 7]. Можна казаць, што паэт апярэдзіў філосафа.

Змітрак Бядуля не абмяжоўваецца адным вершам. Ант. Адамовіч у многіх тагачасных Бядулевых радках бачыць выразную прапаганду беларускай нацыянальнай рэвалюцыі. У тым кантэксце крытык знаходзіць і папярэджанне Польшчы і Расіі ад імя самой «Маці Беларускай зямлі»:

Гэй, Лях і Рос, тут ваш прымус

Ня можа існаваць ні дня:

Тут гаспадарыць Беларусь, –

Тут беларуская зямля! [2, с. 756]

Паводле іншай крыніцы, верш называецца «Беларуская зямля» і напісаны 24 мая 1918 г. – у час найбольш актыўнага ўздыму дзейнасці БНР. Твор мае трохі начную рэдакцыю (магчыма, у Ант. Адамовіча не было пад рукою першакрыніцы), што, аднак, не змяняе сутнасці працытаваных радкоў:

Гэй, Лях і Рос, тут ваш прымус

Ні можа існаваць ані:

У нашым краі беларус –

Гаспадаром зямлі! [9, с. 220].

У цэлым пагодзімся з У. Казберуком, што «паэзія Змітрака Бядулі гэтага перыяду характарызуецца небывалым эмацыянальным напружаннем, непахіснасцю, бескампраміснасцю ў змаганні за беларускую нацыянальную ідэю» [11, с. 14–15]. Матыў кансалідацыі беларускіх сіл ва ўмовах пагрозы з двух бакоў пачынае адыгрываць найважнейшую ролю ў канцэпцыі беларускага нацыянальнага развіцця, якая ў той час толькі фарміравалася. Адметна, што паэтычныя формы яе выражэння не толькі не саступалі, але і апераджалі палітычныя тэорыі. З 1917 г. гэта тэма становіцца адной з цэнтральных у беларускай паэзіі ў цэлым і пачынае турбаваць шырокае кола творцаў.

Адметны факт: Змітрок Бядуля на працягу ваеннага ліхалецця і змен улады заставаўся на Беларусі, спачатку ў Вільні, затым у Менску. Ён прымаў актыўны ўдзел у беларускім нацыянальным руху. Дый роднага яўрэйства не цураўся. Увесь той час паэт характарызуецца і творчай актыўнасцю, найперш рэагаваннем і на палітычныя падзеі, і на грамадскія працэсы.

Адразу пасля факту савецка-польскага падзелу, хоць ён быў дакументальна зафіксаваны ў Рызе толькі праз паўгода, восенню 1920 г. паэт адгукаецца на падзею вершам «Заходняй Беларусі» (ці не першым у гэтым тэматычным шэрагу?). Яго змест малое жудаснае становішча на беларускіх землях, якія сталі «руінамі-папялішчамі», «крывавымі ігрышчамі» і дзе «няма ратаю рады».

Кат гуляе ў нашым краі

І жыццё перарабляе

У курган. [6, с. 103]

Трэцяя, заключная, страфа заклікае люд ачнуцца, «запаліць агні», «у пушчы збіраць веча» і бараніць «свой гонар чалавечы».

Фармальна – праз назву – паэтычныя пачуцці абурэння і імкнення да змагання скіраваны ў бок Заходняй Беларусі, якая апынулася «пад Польшчай». Аднак са зместу гэтага не вынікае. Больш таго, у вершы гаворыцца, што «кат гуляе ў нашым краі» – без абмежавання нейкай часткай Беларусі ці яе рэгіёнам. У такім святле прымяненне назвы «Заходняй Беларусі» ці падзагалоўка «Беларусам пад панскай Польшчай», які з’явіўся ў зборніку Змітрака Бядулі «Буралом» (1925) бачыцца прагматычным ходам, пакліканым абхітрыць савецкую цэнзуру.

Паэтычнае ўвасабленне поглядаў Змітрака Бядулі і адразу пасля падзелу заставалася сугучным купалаўскаму. Так, першая частка верша-маніфеста «Беларусь» (1921) прысвечана гісторыі краіны, «моцна павернута да ідэалізаванага гістарычнага мінулага народа» [10, с. 16]. Другая – пра актуальны момант, калі знаходзіцца «шмат такіх, што... на Ўсход, Заход халопскімі вачыма, як вепрукі здзічэлыя, глядзяць» [13, с. 6]. Як і Янка Купала, Змітрок Бядуля не спыняецца на наратыве, а вызначае, што трэба рабіць краіне:

Сама, Сама адзначыш свае межы,
Без дапамог няпрошаных дзядзькоў.

Ты забярэш, што да Цябе належа,
Маць-Беларусь, спакон глухіх вякоў. [13, с. 7]

«Бядуля кляімуе тых беларусаў, што “да Цябе плячыма, Маць-Беларусь, адвернуты стаяць, на Ёсход, Заход халопскімі вачыма, як вепрукі здзічэлыя, глядзяць”. Бэндэ й Кучар так камэнтуюць гэты пасаж: “Бядуля становіцца ў ваяўнічую позу да пралетарскай Масквы, да тых, хто “халопскімі вачыма” “на Ёсход” “глядзяць”. Крытыкі, зразумела, нічога ня маюць супраць “ваяўнічай позы” ў стаўленьні да “халопаў, што на Заход глядзяць”» [2, с. 824].

Часам паэт ад апісання мінулых часоў не пераходзіць да сваёй сучаснасці. Але ўжо ў саміх радках пра гісторыю беларускага народа знаходзіцца шмат паралелей з яго, кажучы па-купалаўску, «цяпершчынай». Вельмі надзённа для 1922 г. (час публікацыі твора, якраз пасля леташняга падзелу) гучаць наступныя словы:

Гасьцінны беларус карміў цьму дармаедаў,
іх выпраўляў у сьвет на рынкі гандляваць,
Дзе налаўчылісь край за грошы прадаваць.

Там ладзілі дзяльбу, як хто хацеў, як ведаў,
Стуль саранчай плыла да нас чужая раць,
Аж плакалі званы над могіцай Рагнеды. («Пад няволяй») [13, с. 8].

Такім чынам, тэма падзелу Беларусі ў паэтычным здабытку Змітрака Бядулі займае не так і шмат месца. Але, будучы шчырым беларускім патрыётам, пісьменнік яўрэйскага паходжання не мог застацца ў баку ад нацыянальнай трагедыі, якой уяўляліся беларусам вынікі Рыжскага дагавора.

Аднак ужо праз год Змітрок Бядуля піша яшчэ адзін верш маніфеставага характару і называецца ён... таксама «Беларусь». Аўтар быццам перакрэслівае сваё папярэдняе бачанне беларускай краіны, пераважвае яго паэмным аб’ёмам

твора. І сапраўды, паэтычная танальнасць кардынальна змяняецца на аптымістычны лад. Паэт, апісаўшы ў змрочных колерах мінуўшчыну, у тым ліку зусім нядаўнюю, услаўляе «Акцябр» і «Маскву», прадказваючы хуткае аб'яднанне пад савецкім скіпетрам:

Сьмялей, Заход! Ня плачце, нашы землі,

Пад каршуном ачумленых паноў!

У хуткі час мы пад чырвоным вэльмам

Разлучны край у цэлы злучым зноў! (15.05.1923) [7, с. 44].

Ужо ў нашы часы акадэмік І. Навуменка заўважыў, што «Бядуля, бадай, адзіны ў беларускай літаратуры пісьменнік, які быў проста апантана захоплены цудам беларускай казкі, міфа, легенды», за што «пісьменніка нават абвінавачвалі ў нацыяналізме, і, не вытрымаўшы баявіта-вульгарнай крытыкі, пад яе націскам, ён перапрацаваў, напрыклад, вельмі добры, арганічна пабудаваны на народна-патрыярхальнай сімволіцы верш “Беларусь” (1921) у паэму “Беларусь” (1923), схематычна-рытарычную, напышлівую, нібы пастаўленую на драўляныя хадакі-кастылі». У пошуках дэтэрмінаванасці ідэйна-творчай трансфармацыі класіка І. Навуменка дадае: «У той паспешлівасці, з якой З. Бядуля напісаў і выдаў свае паэмы (“Чырвона-чорная жалоба”, “Са сказаў буры і віхроў”, 1924), цыкл вершаў “Чырвоны каляндар”, гэтак жа як і пераробка верша-паэмы “Беларусь”, якая ў рэдакцыі 1923 г. мае зусім іншы, можна сказаць, процілеглы першапачатковаму ідэйны змест, трэба бачыць не толькі жаданне пісьменніка вітаць новую, прынесеную рэвалюцыяй яву, але і як бы рэабілітавацца перад ёй. Бо ў перыяд нямецкай, затым белапольскай акупацыі (калі браць пісьменнікаў-нашаніўцаў) ніхто так востра, бязлітасна не асуджаў савецкія, бальшавіцкія парадкі, як гэта рабіў Бядуля» [12, с. 77–78, 91].

Тым не менш Ант. Адамовіч лічыць, што Бядуля захаваў пэўнае дысідэнцтва, што адбілася і ў творчасці. Антысавецкія матывы крытык-эмігрант заўважае ў аповесці “Салавей” (1927 [2, с. 736]). Думаецца, тут маем справу з нацяжкай, падставы для якой былі створаны самімі савецкімі цензарамі, але праз

дзесяць гадоў пасля публікацыі твора. Рэч у тым, што ў 1937 г. быў зняты мастацкі фільм па Бядулевай аповесці. На яго адразу накладлі забарону. Такім чынам сама ўлада ўказала на антысавецкасць і кінакарціны, і літаратурнага твора. Але за гэтым не праглядаецца імкнення пісьменніка да ўкраплення нейкіх апазіцыйных ідэй, якія Ант. Адамовічу маглі ўбачыцца “заднім чыслом”.

Такім чынам, Змітрак Бядуля, які незадоўга да гэтага марыў нават пра негрыянскую акупацыю Беларусі – «абы не было ў ёй бальшавікоў» [8, с. 100]², першым з трох жывых на той час класікаў беларускай літаратуры прыняў савецкую ідэалогію, «эвалюцыянаваў у бок рэвалюцыйнага канцэптуалізму» [3, с. 19] і, бадай, першым выразіў паэтычную падтрымку аб’яднання Беларусі ў рамках Савецкага Саюза.

Спіс літаратуры

1. Абдзіраловіч, І. Адвечным шляхам: (даследзіны беларускага светагляду) / Ігнат Абдзіраловіч. – Вільня : Беларускае выдавецкае таварыства, 1921. – 71 с.
2. Адамовіч, А. Да гісторыі беларускае літаратуры / А. Адамовіч. – Мінск : Выдавец ІП Зьміцер Колас, 2005. – 1464 с.
3. Багдановіч, І. Э. Паэзія 20-х гадоў / І. Э. Багдановіч // Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя : у 4 т. / НАН Беларусі, АДДЗ-не гуманітар. навук і мастацтваў, Ін-т літ. імя Я. Купалы ; навук. рэд. У. В. Гніладмёдаў, В.А. Каваленка. – Мінск : Бел. навука, 1999 – 2003. – Т. 2 : 1921 – 1941. – 1999. – С. 25–48.
4. Бядуля, З. Выбраныя творы / Змітрак Бядуля; Уклад., прадм., камент. У. Казберука. – Мінск: Белкнігазбор, 2006. – 496 с.
5. Бядуля, З. Да нашага настаўніцтва / З. Бядуля // Звон. – 1919. – 10 вер. – С. 1–2.

² Відавочна, П. Васючэнка мае на ўвазе зварот Змітрака Бядулі «Да нашага настаўніцтва», апублікаваны ў газеце «Звон», якая выдавалася ў Менску падчас польскай акупацыі 1919–1920 гг., дзе, апрача іншых антабальшавіцкіх выказванняў, было сказана літаральна наступнае: «Бальшавікі так абрыдлі нашым беларускім сялянам сваімі рабаваннямі і рознымі здзекамі, што па ўсёх былі-б рады, каб хоць і нэгры прышлі іх ратаваць і даць ім мажлівасць спакойна працаваць» [4].

6. Бядуля, З. Збор твораў: у 5-ці т. / З. Бядуля. / [Аўт. прадм. В. Каваленка]. – Мінск: Маст. літ., 1985. – Т. I: Вершы, паэмы. – 406 с.
7. Бядуля-Ясакар. Буралом: выбраныя вершы / Бядуля-Ясакар. – Мінск : Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1925. – 54 с.
8. Васючэнка, П. Беларус міталагізаваны, гістарычны і рэальны / П. Васючэнка // Невядомая Беларусь: аналітычныя эсэ. – Менск: Паліграфічнае выкананьне АТ "Вілт", 2008. – С. 95-125.
9. Змітрок Бядуля (Забытыя старонкі творчасці) / падр. З. Мельнікава // Тэрмапілы. – 2008. – № 12. – С. 203-270.
10. Каваленка, В. Шчасце – службыць народу / В. Каваленка // Збор твораў: у 5-ці т. Т. I. Вершы, паэмы / З. Бядуля / [Аўт. прадм. В. Каваленка]. – Мінск: Маст. літ., 1985. – С. 3–19.
11. Казбярук, У. «Будзь сам сабою, беларус...» / У. Казбярук // Выбраныя творы / Змітрок Бядуля; Уклад., прадм., камент. У. Казберука. – Мінск: Белкнігазбор, 2006. – С. 5–20.
12. Навуменка, І.Я. Змітрок Бядуля. 2-е выд. / І. Я. Навуменка – Мінск: Бел. навука, 2004. – 227 с.
13. Ясакар. Пад родным небам: [зборнік вершаў] / Ясакар (З. Бядуля). – Менск [Мінск] : Беларускае кааперацыйна-выдавецкае таварыства “Адраджэнне”, 1922. – 134 с.